

received: 2020-04-07

DOI 10.19233/ASHS.2021.08

POMEN RAPALSKE MEJE IN VPLIV NA MORFOLOŠKI RAZVOJ IDRIJE TER ŽIROV

Janez P. GROM

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Zoisova 12, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: janez.grom@fa.uni-lj.si

Peter MIKŠA

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: peter.miksa@ff.uni-lj.si

Alenka FIKFAK

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Zoisova 12, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: alenka.fikfak@fa.uni-lj.si

IZVLEČEK

Cilj te raziskave je razumeti pomen in vrednost dediščine rapalske meje s pomočjo zgodovinske kontekstualizacije. Vzpostavitev rapalske meje l. 1920 je zagotovila politično osnovo za izgradnjo obsežnih utrdbenih sistemov na italijanski in jugoslovanski strani. Medtem ko so Italijani zgradili 1851 km dolg obrambni sistem Alpski zid, so Jugoslovani zgradili približno 250 km dolgo Rupnikovo obrambno linijo. Po kapitulaciji Jugoslavije l. 1941 je del bunkerjev Rupnikovega obrambnega sistema v občini Žiri prešel pod italijansko pristojnost. Italijanska vojska je večino porušila. V povojnem zavračanju generala Leona Rupnika je obrambni sistem, ki populistično nosi njegovo ime, šel v pozabo. Besedilo obravnava, kako je ta delitev prostora vplivala na morfološki razvoj obravnavanih študijskih primerov.

Ključne besede: rapalska meja, morfološki razvoj naselij Idrija-Žiri, vojaška dediščina, morfološki razvoj naselij, Rupnikova linija, Alpski zid

L'IMPORTANZA DEL CONFINE DI RAPALLO E L'IMPATTO SULLO SVILUPPO MORFOLOGICO DI IDRIA E ŽIRI

SINTESI

Lo scopo di questa ricerca è comprendere il significato e il valore del patrimonio del confine di Rapallo attraverso la contestualizzazione storica. L'insediamento del confine di Rapallo nel 1920 costituì la base politica per la costruzione di ampi sistemi difensivi fortificati dalla parte delle forze italiane e jugoslave. Mentre gli italiani costruirono il sistema di difesa denominato Vallo Alpino lungo 1851km, gli jugoslavi costruirono la linea di difesa Rupnik lunga circa 250km. Dopo la capitolazione della Jugoslavia nel 1941, parte dei bunker del sistema di difesa di Rupnik nel comune di Žiri passò sotto la giurisdizione italiana. L'esercito italiano distrusse la maggioranza. Nel rifiuto postbellico del generale Leon Rupnik, il sistema di difesa che porta populisticamente il suo nome andò dimenticato. Il testo discute come questa divisione dello spazio abbia influenzato lo sviluppo morfologico dei casi studio.

Parole chiave: confine di Rapallo, sviluppo morfologico degli insediamenti Idrija-Žiri, patrimonio militare, sviluppo morfologico degli insediamenti, Linea Rupnik, Vallo Alpino

UVOD¹

Oprelitev krovnega pojma »temne dediščine«² (Thomas et al., 2019) je osnova za pravilno atribuiranje tega termina. Raziskave »temne dediščine« (Valesio, 1992; Sather-Wagstaff, 2011; Thomas et al., 2019) konceptualno obravnavajo kulturno dediščino kot potencialno »temno« silo, z vidiki kulturne dediščine, ki so povezani s konflikti, smrtjo in trpljenjem. Ti vidiki vplivajo na dožemanje, zaznavanje in poimenovanje različnih skupin ali skupnosti glede na njihovo vlogo, konfliktno situacijo, časovno oddaljenost dogodkov in hierarhijo moči. »Temna dediščina« nadalje opredeljuje druge problematične nematerialne dogodke preteklosti, kot so negativni vplivi na okolje, družbena neenakost in revščina, ki nimajo nujno sodobnih implikacij (Thomas et al., 2019).

Omenjeni izrazi so se v razpravah o dediščini začeli pogostejše pojavljati relativno nedavno in tako kot pojem »temna dediščina« nimajo ustaljenih in splošno dogovorjenih definicij. Med temi izrazi obstajajo področna prekrivanja in različni poudarki, vendar je »težavno dediščino« mogoče razumeti splošneje in širše od »temne dediščine«. Kljub temu vsi ti izrazi predstavljajo poskus razširitve obsega »dediščinskih« raziskav in diverzifikacije pomenov dediščine, pri čemer se je potrebno zavedati, da je dediščina v splošnem večplastna in zahteva vsakokratno kontekstualizacijo ter obravnavo z različnih zornih kotov. Prav to je ključnega pomena ob razumevanju obravnave »temne dediščine« predvsem kot »dediščine, ki škodi« (Sather-Wagstaff, 2011), ki povzema negativne ali neprijetne vsebine preteklosti. Vsebine, ki so del »moteče in sramotne« ter v pripovedih in upodobitvah na lokalni ali nacionalni ravni pogosto izključujejo dediščine (Thomas et al., 2019), sooblikujejo sedanjost in vplivajo na razumevanje v prihodnosti.

Razumevanje dediščine je tako bistvena osnova za diskusijo o vplivu dediščine na prostor, tako z vidika ustvarjanja grajenega prostora kot tudi dejavnikov, ki so za to nujen predpogoj. Diskusija mora biti objektivna in poglobljena ter mora kot taka prehajati v splošno poznavanje, ne pa obratno.

ZGODOVINSKO OZADJE

Nedvomno je presplošno in tudi interpretativno prelahkotno, če ne le tozadevno, rapalsko mejo, pač pa tudi generično vsako preteklo, opuščeno mejo opredelimo kot splošen pojem v smislu dela preteklosti

z negativno ali vsaj problematizirano vsebino. Nenazadnje predstavlja meja že po definiciji delitev nečesa. Tako je rapalski meji, ki je nastala kot produkt ne v celoti sintetiziranih težnjah posameznih akterjev prve svetovne vojne, v času, ki ga lahko opredelimo kot zadnjo fazo nacionalnega iredentizma, v času izrazitih socioekonomskih in narodnostnih vrenj ter njihove manifestacije v propagiranju družbeno-političnih ideologij, kaj lahko pripisati negativno konotacijo. Takšna interpretacija je sad opazovanja predmetne dediščine skozi informacijsko perspektivo izključno nizke resolucije in historične pavšalizacije.

Razumevanje širšega pojma meje med Kraljevino Italijo in Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, oktobra 1929 ob sprejetju upravnih reform države preimenovano v Kraljevino Jugoslavijo, je nujno potrebno segregirati v več smiselnih celot.³ Podrobna kritična proučitev informacij v njihovem zgodovinskem kontekstu omogoča poenostavljeno predstavljanje podatkov s ciljem popularizacije tematike.

Ta cilj pa je mogoče doseči le s podrobno analizo historičnih dejstev.

Hribovje med porečema Sore in Idrije je naravna geostrateška razvodnica, ki je zgodovini pustila svoj geopolitični pečat od rimskih časov z delitvijo med senatno Italijo in provinco Panonijo (Čepič & Granda, 1979) do notranje upravne ureditve avstrijske polovice dvojne monarhije, ko sta Idrija in Žiri pripadali deželi Kranjski. V okviru teritorialnega nadzora habsburške monarhije oziroma kasneje Avstro-Ogrske so Slovenci ohranjali narodnostno, kulturno, ekonomsko in demografsko homogenost. Naselji sta se urbanistično razvijali organsko, sledeč le ekonomskim, geografskim in naravnim zakonitostim, vendar v istih zakonodajnih okvirih.

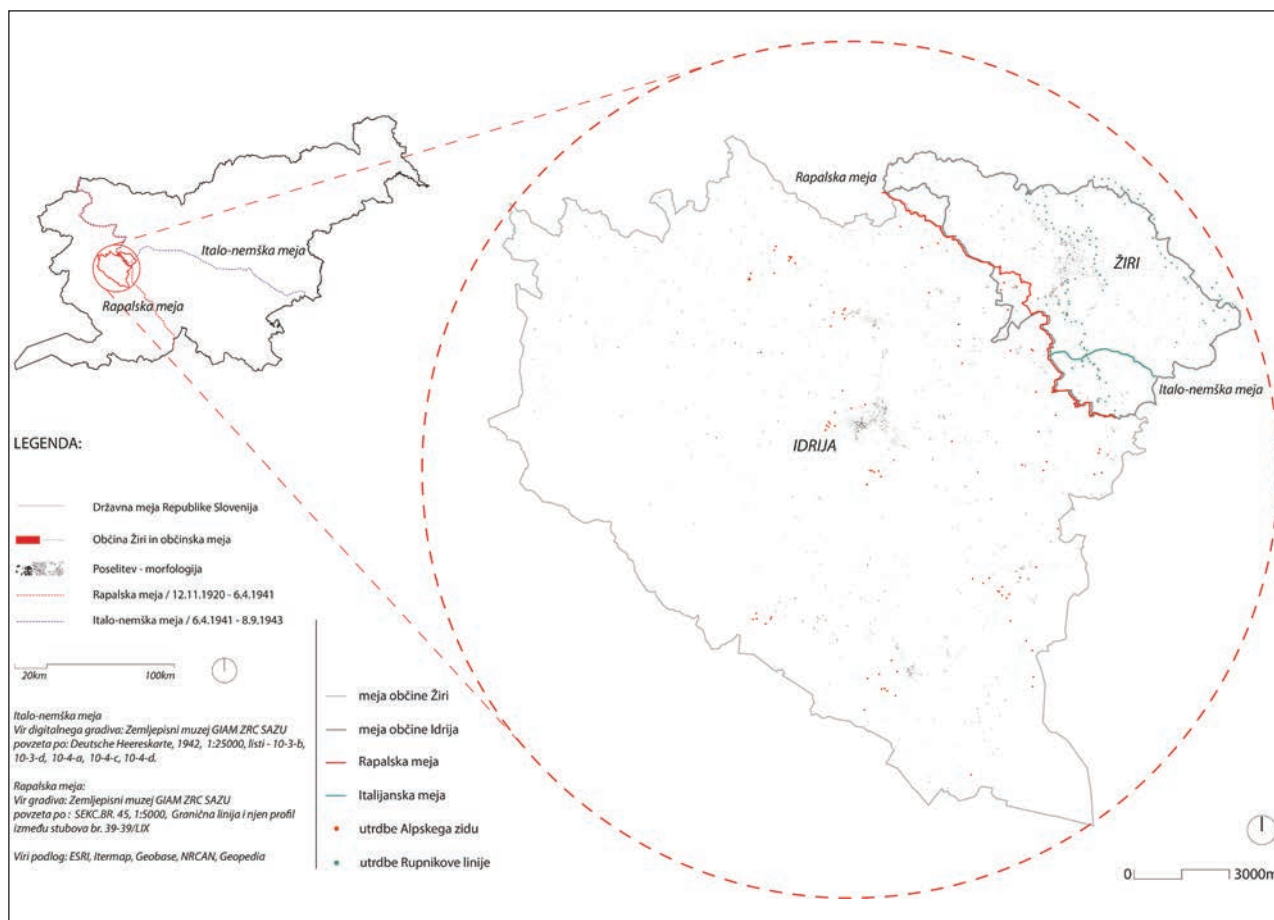
Ob koncu prve svetovne vojne 1918 je na nekdanjem ozemlju avstro-ogrske monarhije prišlo do konfliktov med iredentističnimi težnjami posameznih narodov, ki so bili v monarhijo prej nehomogeno vključeni, in teritorialnimi zahtevami večjih sosednjih nacij. Na obravnavanem območju, med prvotno vzhodno mejo z Avstro-Ogrsko in kasnejšo vzhodno mejo s Kraljevino SHS, je Kraljevina Italija kot članica zmagovite antante, ki je iz konflikta izšla kot velesila, svoje teritorialne pretenzije tudi nemudoma pričela uresničevati z zasedanjem teritorija že v času trajanja in v skladu z določili premirja (Kacin-Wohinz, 1972).

Novo vzpostavljena meja med Kraljevino Italijo in Kraljevino SHS je sledila zgodovinsko determinirani

1 Prispevek delno temelji na raziskovalnem projektu J6-1801 – *Post-imperialne tranzicije in transformacije iz lokalne perspektive: slovenska mejna območja med dvojno monarhijo in nacionalnimi državami (1918–1923)*, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

2 »Dark heritage«; terminološko je s pojmom »temna dediščina« povezanih več bolj specifičnih definicij, kot so »težavna dediščina«, »sporna dediščina«, »disonantna dediščina« in »negativna dediščina«.

3 Za dogodke pred oktobrom 1929 v besedilu uporabljamo poimenovanje Kraljevina SHS, za dogodke med oktobrom 1929 in novembrom 1945 Kraljevina Jugoslavija, za dogodke po novembru 1945 pa posplošeno poimenovanje Jugoslavija.

Slika 1: Umeščenost občin Žiri in Idrija. Prikaz poteka rapalske meje, italijansko-nemške meje, občinske meje.
Figure 1: Location of the municipalities of Žiri and Idrija. Representation of the course of the Rapallo border, the Italian-German border, the municipal border.

razvodnici in je prostor razdelila tako politično kot upravno. V času veljavnosti rapalske meje med novembrom 1920 in februarjem 1947 sta ti dve naselji postali obmejni mesti, ki sta se kot posledica politično-ekonomskih in strateško-obrambnih prioritet v tem obdobju prostorsko, urbanistično in arhitekturno razvijali nepovezano (Slika 1).

Sektorsko delitev rapalske meje je celovito in s perspektive geografskega prepoznavanja atributov opredelil Žorž v svojem magistrskem delu (Žorž, 2016b). Celotna linija rapalske meje je okvirno potekala vzporedno z razvodnico med Črnim in Jadranskim morjem. Sam koncept meja ni bil dojeman na isti način kot danes, saj so bile meje spremenljive in so se tudi pogosto spreminjale (Žorž, 2016b). Italija je v vlogi povojne velesile in v luči *fait accompli* okupacije izrazilo neitalijansko etničnega teritorija v novembru 1918, to je s kršenjem dogo-

vorjenega premirja, zasedla nekdanje avstro-ogrske ozemlje in s tem dosledno sledila predvsem uveljavljeni vojaški doktrini o zmožnostih obrambe države (Bizjak, 2016). Po zapisih župnika Ivana Plečnika⁴ so italijanski vojaki prešli demarkacijsko linijo na Ledinskem Razpotju nad Idrijo (Žorž, 2016a) in se ustavili tik pred naseljem Žiri. Italijanski vojski je zahodni del razgibane morfologije terena v tem predelu predstavljal boljše obrambne zmožnosti in ofenzivna izhodišča (Bizjak, 2016) kot že jasni začetki nižinskega, ravninskega dela Apeninskega polotoka, sredi katerega se je sicer kot zmagovalka ob koncu vojne znašla po izrazito uspešni predzadnji ofenzivi avstro-ogrske vojske. Tej bitki, poznani kot dvanajsta soška bitka ali kot »čudež pri Kobaridu«, ter avstro-ogrski poletni ofenzivi je sledila italijanska ofenziva – tokrat že pod vodstvom generala Armanda Diaza (Bundesministerium für Landesverteidigung, 1930),

⁴ V začetku julija 1933 je bil za župnika v Žireh imenovan Ivan Pečnik, ki je dogodke v Žireh do konca nemške okupacije beležil v zapi-
skih, ki so kasneje izšli pod naslovom *Metamorfoze*.

ki je nadomestil odstavljenega Luigija Cadorno –, ki je uspešno potisnila izčrpano avstrijsko vojsko proti vzhodu. Po podpisnem premirju v Villi Giusti 3. novembra 1918 in koncu oboroženega konflikta med državama je italijanska vojska sprva zasedla in povezala v vojaško upravo Julijske Benečije (Žorž, 2016a), nato pa leta 1921 uradno priključila Južno Tirolsko, Trst z zaledjem in Avstrijsko primorje (*Österreichisches Küstenland*) ter del dežele Koroške (Kacin-Wohinz, 1972).

S političnega vidika je predstavljalo to območje jedro spora med Kraljevino Italijo, ki ji je bilo obljubljen v londonskem sporazumu, s katerim je stopila na stran antante, in Kraljevino SHS, ki je kot država šele nastala. Londonski sporazum je predvidel odvzem ozemlja Avstro-Ogrski, te države pa po vojni ni bilo več, saj so jo teritorialno nasledile Kraljevina SHS in množica drugih državnih tvorb. Kraljevina SHS je na iniciativo bivše ljubljanske Narodne vlade Države Slovencev, Hrvatov in Srbov tako kljub svoji začetni šibkosti privzela jasno držo, da odločbe londonskega sporazuma zanjo ne morejo veljati, in je zahtevala njegovo revizijo (Balkovec, 2009). Italija je kot članica »sveta četverice« zasedbo območij, ki so bistveno presežala določila iz sporazuma, pričakovala le formalno potrditev meja, Kraljevina SHS pa je zahtevala določitev po načelih etnične pripadnosti (Marković, 1995).

V luči nestabilnih notranjepolitičnih razmer v obeh mejnih državah so se pogovori na mirovni konferenci v Parizu leta 1919 o definiranju dokončne meje izjalovili. Junija istega leta je odstopil italijanski premier Vittorio Emanuele Orlando, vse večji vpliv pa so dobile desničarske stranke, ki so izrazito izražale teritorialne apetite. Na drugi strani se je Kraljevina SHS spopadala z nerešenimi mejami z vsemi sosedami, z izjemo Romunije, in s pomanjkanjem notranje narodnostne kohezije, zlasti po zaslugi hrvaških teženj po avtonomiji. Napetosti v mednarodnih odnosih so pogajanja le še dodatno otežile.

Obe strani sta sprva k pogajanjem pristopili z maksimalističnih izhodišč, ki so bila takoj vzajemno zavržena. Nikola Pašić in Ante Trumbić sta v okviru mirovne konference leta 1919 kot jugoslovanska delegata predlagala, naj o meji razsodi ameriški predsednik Woodrow Wilson, česar pa italijanska stran ni sprejela. Wilson je z italijanskim premierjem Orlandom poskusil uskladiti kompromisni predlog, ki je predvidel neodvisnost Reke pod petnajstletno zaščito Društva narodov, Dalmacija pa naj bi pripadla Kraljevini SHS (Mikuž, 1975). Ker je bil predlog v celoti zavrnjen, italijanska delegacija pa tudi sicer ni bila pripravljena sprejemati kompromisov, se je Wilson aprila 1919 neposredno z manifestom obrnil na italijanski narod. Italijanska delegacija je po tem enostranskem dejanju v ogorčenju zapustila poga-

janja, po Italiji pa se je sprožil val protiameriških in protijugoslovanskih demonstracij in sovraštva, kar so posebej občutili Slovenci in Hrvati na okupiranem primorskem ozemlju. Pesnik Gabriele D'Annunzio se je v luči ravnanja z italijansko delegacijo hudoval, da je izkupiček pogajanj *vittoria mutilata* oziroma »pohabljen zmag« (Burgwyn, 1993), po neuspešnem še zadnjem poizkusu vzpostavitve razmejitvene črte, ki jo je predlagal francoski predsednik André Tardieu julija 1919, pa je situacijo 12. septembra 1919 izkoristil za okupacijo Reke z zborom 2600 legionarjev in arditov ter vzpostavitev *Reggenza Italiana del Carnaro* oziroma Italijanske regence Kvarnerja. Reka je v razmejitvenih dogovorih predstavljala poseben primer, saj je od leta 1868 v okviru avstro-ogrske monarhije pripadala ogrski polovici kot *corpus separatum*. Čeprav jo je po koncu prve svetovne vojne zasedla italijanska vojska, Italiji teritorialno ni neposredno pripadala, ker tajni londonski sporazum iz leta 1915 tega ni določal. Tako so nad Reko vsaj formalni nadzor prevzele antantne sile, vključno z italijanskimi četami, upravo pa je obdržal Narodni svet (Doody 2006; Valesio 1992).

Prihod Francesca Nittija na mesto predsednika italijanske vlade je zaradi nestabilnih notranjdržavnih razmer omogočil oblikovanje novega predloga, po katerem bi Italija dobila teritorialni stik z Reško državo. Vsled ostrim ameriškim nestrinjanjem s takšno ureditvijo je Nitti poskusil januarja 1920 sestaviti bilateralni sporazum z ministrom za zunanje zadeve Kraljevine SHS Trumbićem. Po ponovnem neuspehu sta nekoliko drugačno ureditev v dogovoru z Nittijem predlagala britanski premier David Lloyd George in francoski premier Georges Clemenceau, po njej pa naj bi Italija vendarle dobila teritorialno povezavo z Reko ter celotne otoke Vis, Lošinj in Palagružo. Kraljevini SHS bi pripadla severna Albanija, preostanek Albanije pa bi bil pod mandatom Italije. Zadar bi postal avtonomno mesto pod kontrolo Društva narodov. Jugoslavija je predlog ob podpori Wilsona zavrnila.

Ponovni padec italijanske vlade, serija incidentov, ki je sledila uboju dveh pripadnikov italijanske mornarice v Splitu, in za Kraljevino SHS neuspešni koroški plebiscit so obe strani, predvsem pa Kraljevino SHS, ponovno prisilili za pogajalsko mizo v italijanskem mestu Rapallo (Mikuž, 1975). Medsebojni odnosi so bili na izjemno nizkem nivoju, Kraljevina SHS pa se je po propadlem plebiscitu in ob zaradi notranjepolitične situacije v ZDA vse šibkejši podpori Woodrowa Wilsona, znašla v izrazito inferiornem položaju. Italijanskih pritiskov je bilo še več. Tako se je italijanska politika odločila intervenirati tudi v novo nastali in zelo šibki Avstriji, ki je iz vojne izšla kot velika poraženka. Prav italijanska armada je pred in po koroškem plebiscitu podpirala šibko avstrijsko vojsko, tako da je že junija 1919 stacionirala svoje

enote v Celovški kotlini. Tako je Kraljevina Italija tudi na severni meji s Kraljevino SHS nanjo izvajala izjemne pritiske (Kacin-Wohinz, 1972).

V obdobju od konca prve svetovne vojne in do podpisa rapalske pogodbe je poleg javnih političnih pritiskov in diplomatskih manevrov italijanska vojska intenzivno pripravljala množico vojaških načrtov za izvedbo napada na Jugoslavijo s prodori vse do Maribora, trajno zasedbo Ljubljane in Zagreba ter vpadi preko albanskih meja (Bizjak, 2016). Iz načrtov italijanske vojske je razvidno, kako so se strategije v prvih povojnih letih spreminjale vse do novembra 1920 (Bizjak, 2016), ko je bila podpisana pogodba v Rapallu (Prunk, 1976). Če so ti načrti kot posledica rastoče moči in velikokrat precenjenih zmožnosti jugoslovanske vojske postajali vedno bolj zadržani, je po Mussolinijevem prevzemu oblasti v Kraljevini Italiji vojaštvo dobilo nov zagon in ponovno intenzivneje pripravljalo scenarije napada na Jugoslavijo, ki ga je končno izvedlo v aprilski vojni leta 1941.

V tem napetem ozračju je Kraljevina SHS oziroma kasneje Jugoslavija pospešeno iskala zaveznitva. Po vzpostavitvi male antante leta 1921 s Češko in Romunijo je Italijane najbolj šokiral trgovinski sporazum s Francijo in pa dogovor o prijateljstvu s Francijo in Veliko Britanijo v letu 1927. Novonastala mednarodna situacija je postavila vojaško načrtovanje italijanske armade na deloma defenzivno pozicijo. Prav omenjeni dogovor iz leta 1927 bi utegnil biti glavni razlog, da se je istega leta pričelo sprva neučinkovito (Bizjak, 2016) in nato po letu 1933 intenzivno italijansko utrjevanje rapalske meje (Marković, 1995).

Za potrebe razmejitve je sprva nastala kartografska izmera, ki so jo v letih 1920–1925 opravili pripadniki italijanskega Vojnogeografskega inštituta iz Firenc (*Istituto Geografico Militare*). Po določitvi meje na terenu, kjer sta se morala z označeno razmejitvijo strinjati oba predstavnika komisije, so predlog kartirali in označili z mejniki (Žorž, 2016b).

O zaščiti zahodne meje s Kraljevino Italijo je vodstvo vojske Kraljevine SHS razpravljalo že v letih 1926 in 1927. V ta namen je ustanovilo komisijo za oceno operativnega in taktičnega pomena zahodne fronte in komisijo za tehnično-fortifikacijsko načrtovanje utrjevanja zahodne fronte (Marković, 1995). Marković ugotavlja zanimivo dejstvo, da je bila črta, ki jo danes imenujemo »Rupnikova linija«, vedno uradno označena kot »Zahodna meja« ter da se je ime Rupnikova linija pričelo uporabljati kasneje, po drugi svetovni vojni, kot popularno, neuradno poimenovanje. Jugoslovanska

stran je k dejanskemu fizičnemu utrjevanju pristopila šele v letu 1937, ko je bil ustanovljen Štab za utrjevanje (Terzić, 1984) s prvotnim načrtom zaključitve utrjevalnih del v letu 1947 (Habernal et al., 2005). General Leon Rupnik je bil za načelnika Štaba za utrjevanje imenovan šele 3. novembra 1938. Sprva je štab določil štiri odseke utrjevanja, kasneje, ob nemškem anšlusu Avstrije 21. marca 1938 (Evans, 2006, 646–656), pa je bil v naglici določen še šesti odsek, ki je potekal po severni meji. Tudi v nadaljevanju pričujočega besedila zavoljo praktičnosti obrambni sistem za zaščito zahodne meje navajamo kot Rupnikovo linijo, čeprav gre za ponarodel vzdevek, ki ga je obrambni sistem dobil v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni. To razlikovanje je pomembno, saj predstavlja enega od ključnih dejavnikov današnje prepoznavnosti te dediščine, vsekakor pa njeno splošno dojemanje. Z ozirom na to, da je dediščina rapalske meje kot celote postala kot fenomen predmet serije raziskav predvsem v zadnjih dveh desetletjih, prej pa je ravno zaradi pomanjkanja le-teh bledela v pozabo zgodovine, je upoštevanje in poudarjanje pomena popularne ali obče karakterizacije še toliko pomembnejše.

Morda ob pomanjkanju zgodovinsko relevantne dokumentacije nekoliko špekulativno, vendar ob razumevanju drugih zgodovinskih dejstev vseeno legitimno lahko trdimo, da je sprejetje poimenovanja tega obrambnega sistema za Rupnikovo linijo v povojnem času s strani novega ideološko naravnane političnega sistema Jugoslavije mogoče razumeti tudi kot zavračanje predhodnega jugoslovanskega monarhičnega ustroja ter z njim povezanega prevladujočega konservativnega družbeno-ekonomskega sistema. Nasprotno razmišljanje je nesmotrno, saj je tako obsežna infrastruktura, kot je jugoslovanska Rupnikova linija – podobno kot italijanski Alpski zid –, prostorsko prevelika, da bi v pozabo utonila brez sistemsko motiviranega razloga. V tem smislu gre razumeti, zakaj je bil lahko jugoslovanski obrambni sistem pripisan Leonu Rupniku in po njem poimenovan – se pravi po osebi, v kateri je nova ideološka realnost prepoznala narodnega izdajalca⁵ – ter zakaj akademsko raziskovalne in poljudnoznanstvene sfere vseh disciplin vse do novega tisočletja niso našle niti energije niti motiva, da bi o tem sociološkem, družbenem, političnem, ekonomskem in nenazadnje arhitekturno-prostorskem fenomenu napisale vsaj eno besedilo.

Nenavsezadnje to sklepanje potrjuje tudi dejstvo, da v povojni Jugoslaviji obvezno šolstvo rapalske meje ni obravnavalo. Podobno ugotavlja tudi

5 Jugoslovanski general slovenskega rodu Leon Rupnik (1880–1946) je danes bolj znan po tem, da je bil med drugo svetovno vojno v času nemške okupacije načelnik pokrajinske uprave Ljubljanske pokrajine in ustanovitelj domobranstva (Jankovič Potočnik & Tonič, 2012, 45).

Naglič (2005) v svoji raziskavi Dediščina rapalske meje, kjer trdi, da je nepoznavanju botrovalo povezovanje meje in sistema obrambe z osebo, zaznamovano z dejanji med drugo svetovno vojno.⁶

Iskanje argumentacije za zavestno neobravnavo rapalske meje in Rupnikove linije v takojšnjem povojnem času zaradi morebitnega strahu pred ponovno vzpostavitev te pred vojno pravno-formalno zavezujoče meddržavne razmejitve ne zdrži presoje. Kot ugotavlja Pavšič (1999), je bila rapalska pogodba, ki je bila podpisana po mednarodnih pravilih, brez drugačnega dogovora ali vojne nepremakljiva (Pavšič, 1999). Italijani so na začetku druge svetovne vojne po razdelitvi slovenskega ozemlja med okupacijske sile 8. julija 1941 v Berlinu podpisali nov dogovor o poteku vzhodne italijanske meje. Po drugi svetovni vojni, med letoma 1945 in 1947, je bila demarkacijska črta med Jugoslavijo in Cono B Julijske krajine pomaknjena proti zahodu (Kacin-Wohinz, 1972), veliko bližje slovenski zahodni etnični meji. Kot takšna je bila veljavna po določenih mednarodnega prava, zasedle pa so jo enote Korpusa narodne obrambe Jugoslavije (KNOJ) (Naglič, 2005).

Rapalska meja je bila dokončno ukinjena 10. februarja 1947 ob podpisu mirovne pogodbe z Italijo oziroma njeno uveljavitvijo 15. septembra istega leta (Mikuž, 1975). Meja z Italijo je bila dokončno dogovorjena šele tri desetletja po koncu druge svetovne vojne z osimskimi sporazumi leta 1975 (Nečak & Repe, 2003). Ukinitve meje italijanska uradna politika niti po letu 1947 ni nikoli formalno negirala in je ta kot taka *de facto* postala stvar neponovljive preteklosti. Tudi jugoslovanski politični in strateški krogi sekularnih italijanskih teženj po vzpostavitvi nekdanjih rimskih meja prav tako niso nikoli izpostavljali kot morebitnega realnega vprašanja jugoslovanske narodne varnosti v navezavi s povojno percepcijo rapalske meje (Nečak & Repe, 2003).

Na sekularnost oziroma stoletno prisotnost italijanskih ozemeljskih teženj napotuje podatek, da je Italija po prvi svetovni vojni zasedenemu območju že ob sprejemanju londonskega sporazuma leta 1915 nadela iredentistično obarvano ime *Venezia Giulia* (Julijska Benečija). V njem se jasno zrcali v italijanski politiki od zedinjenja Italije leta 1861 dalje prisotno obujanje idealov rimskega imperija in identifikacije z njim. Leta 1863 je Graziadio Ascoli (1878) v milanskem časniku *L'Alleanza* prvič uporabil ime *Venezia Giulia* za teritorij,

ki je zajemal skoraj identično območje kot X. provinca rimskega imperija. Uradno italijansko denominacijo je to območje dobilo leta 1921 na 8. italijanskem geografskem kongresu po predlogu geografa Olinta Marinellija, ki ga je še istega leta v delu *Il Friuli e la Venezia Giulia. Problemi di geografia amministrativa e di toponomastica* (Furlanija in Julijska Benečija. Problemi upravne geografije in toponomastike) opredelil kot območje provinc Vidma, Gorice, Trsta, Pulja ter Kvarnerja. V tej knjigi je Marinelli razširil dojemanje območja *Venezia Giulia* na zasedene dele Kranjske vse do Koroške (Žorž, 2016b).

V nastavljenih okvirih razumevanja formalizirane ter sistemsko opredeljene dogme, ki je prešla v neformalno popularizirano percepcijo dediščine rapalske meje, je nujno potrebno razumeti, ali je ta dediščina enako vloga igrala tudi pred koncem druge svetovne vojne ali ne. Drugače povedano, postavlja se vprašanje, ali so rapalska meja in njeni posamezni elementi imeli negativno konotacijo tudi pred drugo svetovno vojno, v času njihove funkcionalne aktualnosti. Tedanja prostorska in na to vezana družbena, politična in ekonomska dejstva so se seveda razlikovala od tistih v povojnem času.

Ozemlja, ki so leta 1920 z rapalsko pogodbo pripadla Italiji, so postala poligon fašistične raznarodovalne politike, represije in omejevanja svobode. Italijanska imperialistična doktrina je v kombinaciji z ambicijami fašističnega režima zasledovala cilj trajne priključitve novo zasedenih teritorijev, tudi z umetnim poseganjem v njihovo demografsko sliko (Stranj, 1987; Čermelj, 1965).

Meja je močno posegla v vsakdanje življenje ljudi ob njej. Dovčerajšnji vsedje so se znašli v dveh povsem različnih državah in družbenih razmerah (Mikša & Zorn, 2018). Območja, ki so ostala v Kraljevini Jugoslaviji, so ostala brez trgovinskih povezav z zahodom, tihotapstvo pa je terjalo mnoga življenja (Naglič, 2005).

Zamejski pesnik Igo Gruden je takratna čustva Slovencev strnil v verzih, leta 1920 objavljenih v Primorskih pesmih:

*Dol od Logatca – tik od Ljubljane
črne so vrane
krila ogromna čez svet razprostrle,
zarje za njimi za nas so umrle,
črne so sence pale čez Kras,
črne sence zakrile so nas.*

⁶ Nepoznavanje podkrepi z izpisi iz Virtualne knjižnice Slovenije (COBISS), za katero navaja, da do leta 2001 v njej pod geslom »Rupnikova linija« ni našel zadetkov, konec leta 2005 pa zgolj 12 zadetkov. V drugi polovici leta 2017 najdemo pod tem geslom 86 zadetkov. V Zgornjem Posočju je nepoznavanje pogosto povezano z zamenjevanjem vojaških ostankov iz medvojne obdobja z ostanki prve svetovne vojne (Kofol, 2008). »Porast zanimanja za Soško fronto je povzročil tudi enačenje dediščine prve svetovne vojne z rapalsko, saj v večini slovenskih zgodovinskih knjig o Soški fronti najdemo številne napačne interpretacije vojaške dediščine italijanskega medvojne obdobja« (Žorž, 2016b, 83).

Na tej točki je potrebno splošno razumevanje osnovnih zgodovinskih sekvenc. Novembra 1920 je bil dosežen rapalski sporazum, s katerim se je po pričetku dela mešane komisije začelo določanje rapalske meje v naravi (Žorž, 2016b). Italijansko razmišljanje o utrjevanju meje sega v leto 1927 z ustanovitvijo posebne komisije, ki naj bi pripravila študije obrambne ureditve meja (Bizjak, 2016). Kot posledica postopne realizacije italijanskih obrambnih načrtov in drugih mednarodnih dejavnikov, kot so bili vzpon nacistične Nemčije in politično povezovanje z Italijo ter jasneje proklamirane italijanske teritorialne ambicije, že leta 1926 izražene s podpisom prvega tiranskega pakta med Albanijo in Kraljevino Italijo (Stojković, 1998), je Kraljevina Jugoslavija leta 1937 le pristopila k fizični izgradnji obrambnega sistema Rupnikove linije (Bizjak, 2016).

Gradnja je občasno potekala frenetično. To kaže na jasno namenskost tega obrambnega sistema in razkriva, da tako kot Alpski zid ni imel ofenzivnih elementov. Forma, ki jo je obrambni sistem Rupnikove linije povzel, je prav tako forma izrazito obrambnega sistema in ne predstavlja osnove ofenzivnega aparata. V vrednotenju Rupnikove linije in osmišljanju njene sporočilne dediščine ne gre zanemarjati dejstva, da sistem nikoli ni prešel v uporabo kot celota. Zapuščen je bil brez fizičnega nasilja in odpora ob kapitulaciji leta 1941 in tako nikoli ni vršil osnovne funkcije, ki mu je bila namenjena. Kot bomo poudarili v nadaljevanju na primeru Žirov, so indirektni učinki umeščanja obrambnega sistema v prostor imeli celo nekatere pozitivne posledice.

Jasno je, da je interpretativno mogoče Rupnikovo linijo s perspektive italijanske realnosti obravnavati drugače, saj je italijanska stran v sistemu videla in skozi optiko vojaške strateške doktrine prepoznala veliko nevarnost, kajti objekte bi lahko uporabili bodoči nasprotniki. Posledica te interpretacije je tudi vseobsegajoče rušenje utrdbenih objektov Rupnikove linije po jugoslovanski kapitulaciji aprila 1941. Vendar moramo pri tem jasno poudariti obče prepoznano dejstvo, da je bila rapalska meja umetno vstavljena v narodnostno neoporečno kontinuirano ozemlje Slovencev in da je italijanska oblast na njem delovala kot izrazit tlačitelj. Tako ne gre povzemati teoretičnega dojemanja in interpretacije Rupnikove linije po takratni italijanski plati.

Na tem mestu je ključnega pomena predhodno vzpostavljena diskusija o obravnavi pojavnosti rapalske meje v različnih resolucijah. Po eni strani moramo v vzpostavitvi rapalske meje pred videti zgodovinsko tragedijo slovenskega naroda (Pavšič, 1999).

A po drugi strani lahko tezo, da je imela tako imenovana Rupnikova linija kot del neke večje celote negativno konotacijo, v celoti ovržemo. Obrambni sistem je bil grajen skoraj petnajst let po vzpostavitvi rapalske meje, prebivalstvo pa je v danih okoliščinah, v katerih je pri gradnji proti plačilu sodelovalo in v katerih je tudi sicer prisotnost vojske botrovala novim ekonomskim tokovom, videlo predvsem pozitiven element. V tej luči je opredeljevanje Rupnikove linije kot »temne dediščine« vprašljivo. V tem smislu je primerna obravnava te dediščine tudi predpogoj za branje grajenega prostora in morfološke strukture ob načrtovanih posegih.

O MORFOLOGIJI

Obravnava urbane morfologije je, kot pravi Moudon (1997, 3), »preučevanje mesta kot človeškega habitata«. V tej misli se skriva prepričanje, da na obliko mesta ne bi smeli gledati zgolj z vidika fizičnega in materialnega področja arhitekture, urbanizma in krajinske arhitekture, temveč tudi kot rezultat aktivnosti in podpore, človeških odnosov in izkušenj, ki oblikujejo in gradijo funkcijo njihovih prizadevanj. Zamisel je rezultat številnih diskusij o morfološki strukturi mest, ki so zaznamovale drugo polovico dvajsetega stoletja, vključno z mislijo antropologa Lévi-Straussa, ki je leta 1955 ugotavljal, da je naselje najkompleksnejši izum človeštva, razpeto med naravo in artefaktom kulture (Lévi-Strauss, 1961, 127). Moudon (1997) pravi, da so mesta gostitelji obsežne in kompleksne mreže idej, politik in odnosov, ki se prekrivajo in dodajajo zaporedoma in brez katerih je nemogoče razumeti njihovo bistvo.

Ključ do razumevanja prostorskega razvoja naselij Idrija in Žiri je v razumevanju in interpretaciji danes prisotnih odtisov morfološke preteklosti grajenih struktur in za posamična obdobja karakterističnih vzorcev.

V morfološki sestavi naselij se odražajo dejavniki, ki prostorski razvoj oblikujejo. Definirajo ga naravne razmere, kulturni milje, prevladujoča gospodarska dejavnost ter predstave o urejanju človekovih bivališč, kot so zapopadene v urbanističnih paradigmah. Ker so ti elementi spremenljivi, se spreminja tudi morfološka zgradba naselij. Običajno so naselja skupki večih morfoloških vzorcev, ki odražajo razvojne stopnje v posameznem zgodovinskem obdobju. Tako so prav morfološki vzorci tisti, ki pričajo o gradbeni genezi (Drozg, 1992).

Na podlagi ugotovitve, da nam morfološka analiza omogoča razumevanje procesov, s katerimi je neko naselje nastajalo, je najprej potrebna opredelitev elementov prostora, ki jih s takšno analizo preučujemo. Morfološka analiza na najbolj elementarni ravni temelji na treh načelih:

1. obliko naselij opredeljujejo trije osnovni fizični elementi: stavbe in z njimi povezani odprti prostori, parcele ali sklopi in ulice;
2. obliko naselij lahko razumemo na različnih nivojih ločljivosti, pri čemer so običajno prepoznani štirje, ki ustrezajo objektu, posamični stavbi oziroma parceli, ulici oziroma bloku, mestu in regiji;
3. obliko naselij je mogoče razumeti le zgodovinsko, saj so elementi, ki jo tvorijo, podvrženi nenehni preobrazbi in nadomestitvi.

Tako predstavljajo oblika, ločljivost in časovna komponenta tri temeljne sestavine urbane morfološke analize (Conzen, 1960).

ŠTUDIJSKI PRIMER – OBRAVNAVA NASELJ IDRIJA IN ŽIRI

Naselji Žiri in Idrija smo izbrali zaradi preverjene popolnosti prostorsko relevantnih podatkov o stavbnem fundusu na teritoriju občine Žiri in zaradi spremembe v razmejitvi v tej občini med letoma 1941 in 1945, ko je bilo to območje po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije na novo razdeljeno med Kraljevino Italijo in Velikonemškim rajhom. V današnji občini Žiri je nova, italijansko-nemška meja zavila s trase rapalske meje. Občina Idrija je mejna občina z žirovsko občino. Meja med občinama je še danes delno določena po trasi nekdanje rapalske meje (www.rapalskameja.si/zemljevid) in občinske meje (GURS).

Kljub temu je militarizacija širokega pasu ob rapalski meji, s tem pa tudi obravnavanih območij, imela širše učinke. Sklepamo lahko, da je postavitve meje zaradi različnih pogojev na naselji delovala različno. Ugotoviti je potrebno, ali so učinki razvoja v tem obdobju vidni v prostoru še danes in ali se odražajo v posamičnih arhitekturah in kot razločni morfološki vzorci.

Čeprav se je gradnja Rupnikove linije pričela 1937 oziroma na terenu šele 1938 (Habernal et al., 2005; Marković, 1995), so Žiri kot obmejno naselje dobile kot posledico vzpostavitve rapalske meje v neposredni bližini tri mejne prehode. Dva sta bila II. kategorije, mednarodni mejni prehod Žiri pa je bil I. kategorije (Žorž, 2016b). Z vzpostavitvijo rapalske meje in mejnih prehodov ter postavitvijo mejnih kamnov po celotni trasi meje je bila izgrajena dodatna cestna in druga podporna infrastruktura.

Idrija

Po delitvi demografsko homogenega slovenskega teritorija z rapalsko pogodbo je Idrija predstavljala največje slovensko narodnostno homogeno naselje izven državnega teritorija Kraljevine Jugoslavije. V 18. stoletju je tržno naselje pridobilo mestne pravice in se do konca stoletja razvilo v drugo največje naselje dežele Kranjske, takoj za Ljubljano. Idrija je pričela dobivati bolj urbano podobo, do konca prve svetovne vojne pa je idrijski rudnik živega srebra doprinesel do 5 % prihodkov v državni proračun (Bevk, 1993).

Idrija je s priključitvijo Italiji po prvi svetovni vojni zapadla v obdobje stagnacije. Italijanska imperialistična doktrina je v kombinaciji z ambicijami fašističnega režima zasledovala cilj trajne priključitve teritorijev, tudi z umetnim poseganjem v demografsko sliko novo zasedenih teritorijev. Če pred letom 1921 v Idriji z izjemo nekaj rezijskih družin italijanskega prebivalstva ni bilo, pa je po vzpostavitvi rapalske meje Italija v Idrijo naselila 500 italijanskih civilistov. Kljub odseljivanju slovenskega prebivalstva v Kraljevino Jugoslavijo in prisilnemu preseljevanju učiteljstva v notranjost Kraljevine Italije pa italijansko prebivalstvo nikoli ni doseglo desetodstotnega deleža populacije (Bizjak, 2016). Prebivalstvo Idrije je bilo podvrženo močnim poitaljančevalnim pritiskom, prepovedana je bila uporaba slovenskega jezika na javnih mestih, v trgovinah so bili razobešeni napisi »Qui si parla soltanto italiano« – tukaj se govori samo italijansko. Z Gentilejevo⁷ reformo je bil v šolah prepovedan slovenski jezik (Ambrosoli, 1980).

V pomoč italijanski redni vojski pri gradnji Alpskega zidu so v posebne delavske bataljone italijanske vojske vpoklicali tudi domačine. Ti so redni vojski pomagali pri izgradnji določenih objektov v sklopu obrambnega sistema Alpskega zidu. Za delo so bili plačani. Pred izgradnjo objektov na predločenih lokacijah je italijanska vojska lastnike zemljišč razlastila in jim dodelila poštene, tržne odškodnine (Žorž, 2016b).

Idrija je bila teritorialno vključena v II. obrambno linijo Alpskega zidu. Leta 1928 so v Idriji pričeli graditi največjo vojašnico na vzhodni meji (Vehar & Mikša, 2021, 26–27). Sam sistem utrd in zaklonišč ter protitankovski zid se je robu mesta le približal (Slika 4). Zaradi njene obmejne pozicije so bili med letoma 1919 in 1921 v Idriji nastanjeni pripadniki 49. čete (*compagnia*) finančne straže (Žorž, 2016b), po reformi pa se je

⁷ Giovanni Gentile (1875–1944) je bil italijanski filozof, univerzitetni predavatelj in fašistični politik. Veljal je za enega poslednjih predstavnikov hegeljanske filozofije, med letoma 1921 in 1924 pa je bil minister za izobraževanje in avtor reforme italijanskega izobraževalnega sistema.

Tabela 1: Statistično razmerje števila stavb, zgrajenih med novembrom 1920 in aprilom 1941. Primerjava naselij Žiri in Idrija (podatki: GURS, 2019).**Tabel 1: Statistical comparison of the number of buildings built between November 1920 and April 1941. Comparison of the settlements of Žiri and Idrija (source: GURS, 2019).**

	obstoječe stavbe	nove stavbe	skupno	povečanje v %	utrjeni objekti v naselju	utrjeni objekti v obodu naselja
ŽIRI	236	133	369	56,36 %	15	35
IDRIJA	327	67	394	20,49 %	0	15

ta preoblikovala v motorizirano brigado Idrija in brigado Idrija–Rudnik (Di Bartolomeo & Sancimino, 2014). V naselju je bila vojska nastanjena v vojašnici Costantino Brighenti s kapaciteto 4000 vojakov, poleg nje pa kraljeva finančna straža s poveljstvom stotnije. Poleg poveljstva čete kraljevih karabinjerjev je v Idriji deloval še urad obmejne policije. Prehajanje meje med Idrijo in Žirmi je bilo urejeno preko mednarodnega mejnega prehoda Žiri I. kategorije, maloobmejnega prehoda Žirovnica II. kategorije in mejnega prehoda II. kategorije pri Breznici, ki je bil leta 1932 opuščen (Di Bartolomeo & Sancimino, 2014; Žorž, 2016b). Po letu 1935 so v okviru reorganizacije IX. armadnega zbora z vzpostavitvijo *settori di copertura* oziroma sektorjev korpusa mejne straže mejni prehodi zapadli v podsektor XXII./B. V okviru armadnega zbora so se nahajali XXI. (21.) sektor Zgornje Posočje, ki se je delil na podsektorje A, B in C; XXII. (22.) sektor Idrija, ki se je delil na podsektorje A, B in C; ter XXIII. sektor (Žorž, 2016b).

Poitalijančevanje se je odražalo na vseh nivojih in na vseh področjih družbenega življenja. Poleg posegov v naravno demografsko sliko, socialno in kulturno življenje, ekonomske tokove in administracijo je Kraljevina Italija svoje teritorialne pretenzije uresničevala tudi skozi urbanistično prakso in arhitekturno artikulacijo novo postavljenih stavb in infrastrukture. Območje današnje občine Idrija je bilo kot posledica izgradnje utrbenega sistema Alpskega zidu in vse pripadajoče infrastrukture prostor obsežnih posegov v naravno okolje. Samo naselje Idrija je bilo v obdobju med vojnama prav tako priča transformacij, ki so naselje strukturno spremenile. Te spremembe so vplivale na morfološko podobo mesta, ki je razvidna in berljiva še danes. Predvojno gospodarsko močno naselje je zaradi povečanja povpraševanja po živem srebru med prvo vojno svoj položaj okrepilo. V medvojnem obdobju in v obdobju druge svetovne vojne sta sprva italijanska in nato še nemška represija rudniško dejavnost skorajda

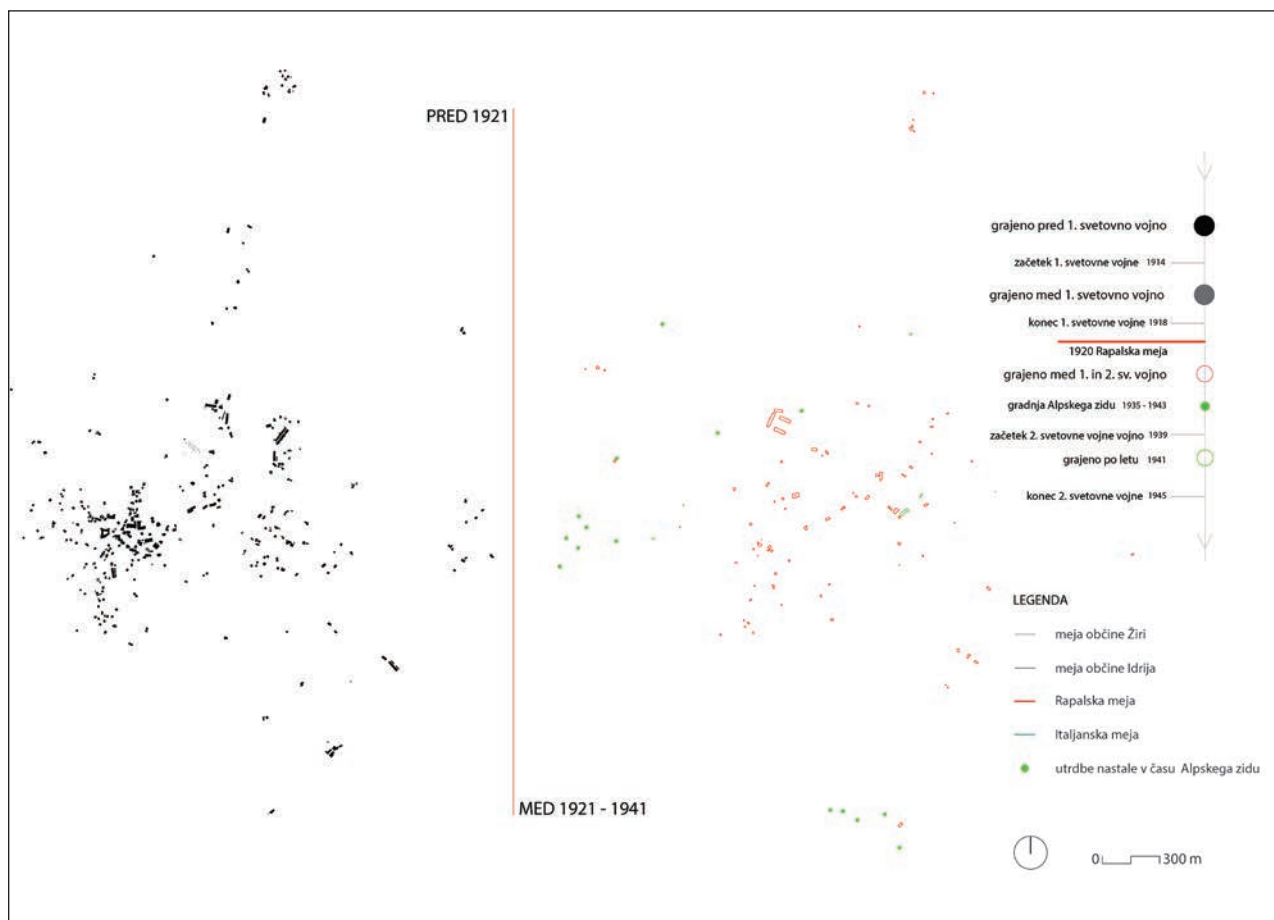
ustavili. S tem je izginil vir dohodka lokalnega prebivalstva, kar je v kombinaciji z veliko negotovostjo spričo tedanjih razmer delovalo kot katalizator za skorajda absolutno gospodarsko stagnacijo ter s tem skorajda popolno zaustavitev gradnje in širitve naselja (Mohorič, 1960; Šarf, 1975).

V tem času je bila posodobljena cestna infrastruktura, zgrajene so bile nove stavbe (Vehar & Mikša, 2021). V času italijanske uprave do aprila 1941 je bilo v mestu Idrija zgrajenih 67 novih stavb. Ob mestne vpadne ceste z namenom nadzora dostopov, predvsem pa nadzora mesta, je bilo umeščenih tudi 15 utrjenih objektov. V samo naselje italijanska vojska utrjenih objektov ni umestila (Tabela 1).

Med pomembnejšimi od 67 objektov, zgrajenih v Idriji, lahko izpostavimo prizidek starega zdravstvenega doma, »prhavze« (deset manjših, dvodružinskih delavskih hiš⁸) in v letih 1928–1932 na severnem pobočju nad Idrijo zgrajeno vojašnico oziroma kompleks stavb »*Caserma di Fanteria Costantino Brighenti*« (imenovanem po v prvi svetovni vojni padlemu generalu). Ta je tedaj veljala za največjo italijansko kasarno, zgrajeno ob italijanski vzhodni meji. Vojašnica je bila namenjena nastanitvi 4000 italijanskih vojakov, kar bi ob polni zasedenosti presegalo število domačih prebivalcev (Vehar & Mikša, 2021, 26–27).

Razvoj Idrije je tudi v medvojnem obdobju sledil interpretiranju in izkoriščanju topografskih značilnosti terena. Srednjeveška zasnova sama je sledila naravnim pogojem prostora; grajene strukture so izkoriščale ravninske, kotlinske predele. Gradnja je sledila smerem topografije. S ciljem nadzora in zagotavljanja varnosti v stavbe umeščenim funkcijam naselja je tudi medvojna gradnja izkoristila karakteristike topografije. Administrativne stavbe so bile umeščene na pozicijah, ki so omogočale izvajanje nadzora nad naseljem. Gradnje objektov v režiji prebivalcev, predvsem slovenskih, skorajda ne zasledimo (GURS) (Slika 2).

8 Zgrajene že pod italijansko upravo leta 1932 in danes pod zaščito organizacije Unesco.

Slika 2: Idrija – Morfološka struktura Idrije pred letom 1921 (levo) in dodani stavbni fundus v obdobju 1921–1941.
Figure 2: Idrija – Morphological structure of Idrija before 1921 (left) and added buildings in the period 1921–1941.

Žiri

Postavitev meje je predvsem zaradi utrjevalnih del za vzpostavitev obrambnega sistema Rupnikove linije v primerjavi z Idrijo pripomogla k močnejšemu razvoju Žirov. Z rapalsko pogodbo sta sicer žirovska občina in župnija po letu 1918 izgubili kar dvanajst naselij, čeprav je premirje v Villi Giusti določalo, da se krajevnih, šolskih in katastrskih občin ter župnij pri novi meddržavni razmejitvi ne sme deliti (Kacin-Wohinz, 1972). Prej naselje provincialnega značaja z lokalno ekonomijo, ki je temeljila predvsem na primarnih panogah, je ob uvedbi javnih del na obrambni infrastrukturi pričelo razvijati sekundarne gospodarske panoge, pri tem pa ohranilo vse prihodke iz primarnih panog. Z gradnjo utrdb so lokalni prebivalci dobili nov vir dohodka, saj so bili proti plačilu vključeni v gradnjo. Tako priča tudi Pavla Treven v z njo opravljenem intervjuju, ko omeni, da je marsikdo izmed Žirovcev z delom na gradnji bunkerjev prvič videl, kako izgleda denar (Treven, 2018).

Nastanitev vojske Kraljevine Jugoslavije v Žireh in okolici je sprožila razvoj terciarnih gospodarskih panog; odprle so se trgovine in gostišča. Dohodek je generirala tudi sama meja, saj se je prav zaradi prekinitve prej ustaljenih trgovskih tokov razvilo tihotapljenje, »kontraband«.

Posledica prihoda novega kapitala je botrovala večji kupni moči lokalnih prebivalcev. Mnogi izmed njih so svoj kapital vložili v dograjevanje obstoječih ali izgradnjo novih stavb. Tako je bilo v Žireh v medvojnem obdobju zgrajenih kar 133 novih stavb (GURS). Te stavbe so bile zgrajene v okviru privatne iniciative, ne pa institucionalnih teles kot v primeru Idrije. Temu številu je potrebno prišteti še utrdbene objekte znotraj naselja, ki so sooblikovali grajeno podobo in morfološko strukturo naselja. V samem naselju so zgradili petnajst takih objektov, različnih tipologij mitraljeških gnezd, po robu naselja ob vpadne prometnice pa dodatnih petintrideset. V neposredni okolici naselja, po slemenih obodnih hribov, je bilo dodatno zgrajenih preko 130 utrjenih objektov različnih

tipologij (Grom & Štukovnik, 2018) (Tabela 1). V zbirki Register prostorskih enot (GURS) uradna meja naselja Žiri (veljavno 1. 1. 1995) obsega tudi dele sosednjih katastrskih občin, ki so osnovni gradnik nekdanje upravne razdelitve. Razvidna je širitev proti severu in vzhodu, kar ustreza tudi širjenju poselitve.

Žiri imajo v primerjavi z Idrijo, ki je ukleščena v ozko kotlino, večje prostorske razvojne možnosti. Kljub temu, da so tudi Žiri umeščene v kotlino, pa je ta v primerjavi z Idrijsko bistveno bolj odprta, okoliška topografija pa manj izrazita. Sam razvoj je bil notranjega značaja. Čeprav sta povečanje in zgostitev morfološkega vzorca jasno razvidni, pa je zaradi sledenja principom, po katerih se kraj razvijal pred nastopom rapalske meje, kraj ohranjal enako podobo (Slika 3).

NAMEN, CILJ IN ORODJA

S preučitvijo poseljenega prostora Idrije in Žirov poskušamo dokazati, da je poleg morfološkega odtisa, ki je v prostoru fizično prisoten in berljiv, pomembna tudi geneza, razlog za nastanek dane prostorske situacije. Razumevanje zgodovinskih dejstev je lahko kvalitetna osnova za presojo in snovanje sodobnih posegov v prostor. Vsekakor snovanje novih prostorskih posegov ne pomeni nujnosti ponavljanja zgodovinskih morfoloških vzorcev. Razumevanje kompleksnosti morfološkega vzorca, nanj vezane ulične mreže, odprtih prostorov in merila je navsezadnje lahko le podlaga pri oblikovanju drugačnih, sodobnih urbanističnih vsebin.

Raziskava skuša dokazati večpomenskost pojava rapalske meje, ki je v svoji celoti in s trenutnim razkrojevalnim značajem ob sami vzpostavitvi za lokalno prebivalstvo in celoten narod pomenila tragedijo. Z ozirom na njene stranske učinke pa skuša preveriti, ali je rapalska meja ustvarila podlago za prekinitev z do tedaj uveljavljenimi pristopi poseganja v prostor, kot jih lahko razberemo iz dotedanje morfološke strukture naselij. Raziskava skuša ugotoviti, kako sta se razvijali naselji Idrija in Žiri.

Raziskava je potekala na dveh nivojih. Pregledali smo relevantno literaturo, vezano na teorijo morfologije v urbanizmu. Pridobljene podatke o stavbnem tkivu pred letom 1921 in po tem presečnem datumu do leta 1941 smo podvrgli morfološki analizi in jih medsebojno primerjali.

Izsledke smo interpretirali s pomočjo veljavne urbanistične teorije in jih grafično (Slika 2, 3) ter statistično primerjali (Tabela 1).

REZULTATI ANALIZE

Za izvedbo analize morfoloških vzorcev smo zaradi določenosti morfološke strukture v obravnavanem merilu uporabili merilo naselja. Z določitvijo merila in obsega obravnave smo uporabili merila širše krajine ter regije in pa objektov kot posamezne arhitekture ali samostojne enote v prostoru.

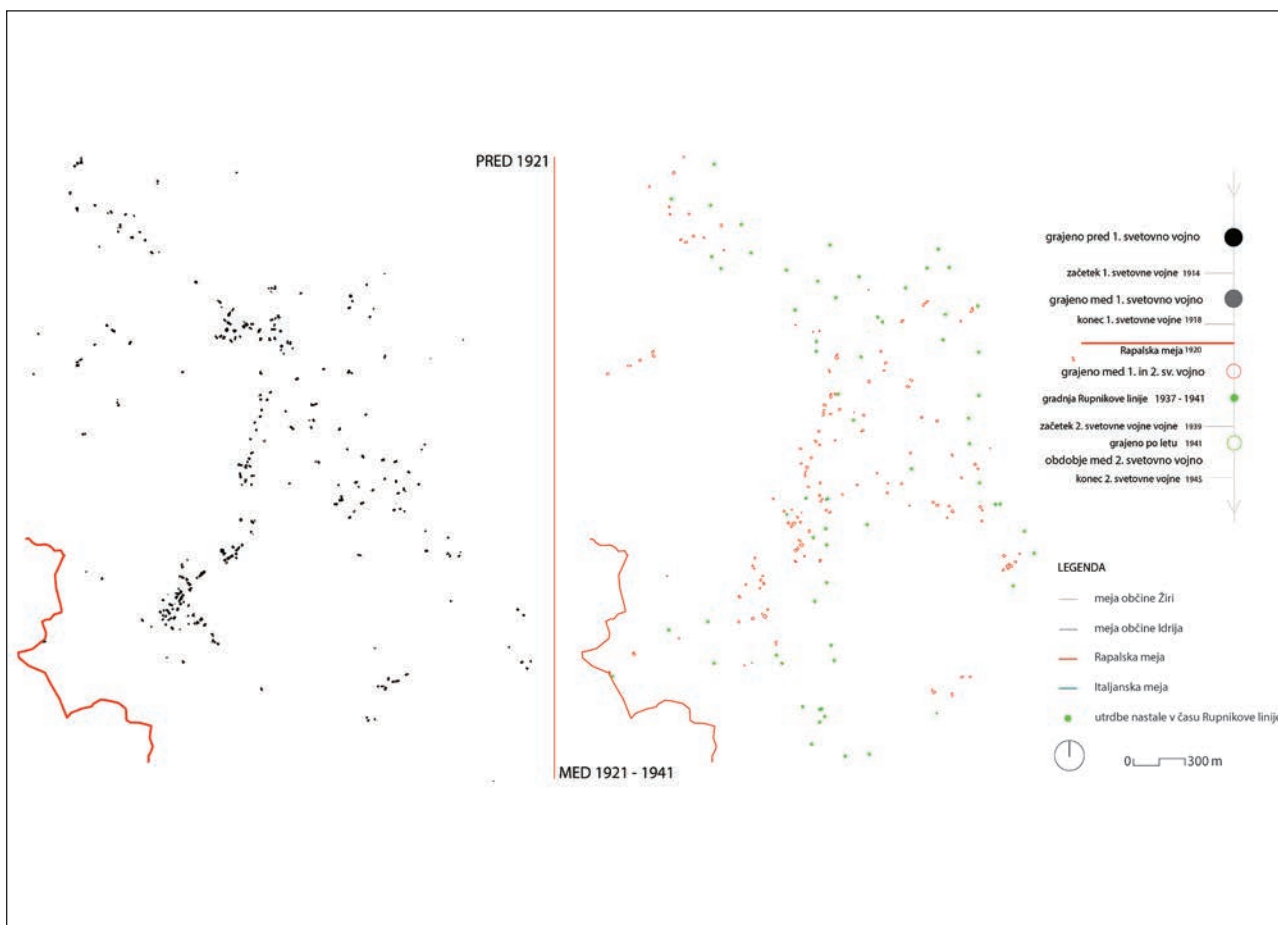
Geneza obeh krajev je različna in posledično sta naselji tudi različno kategorizirani. Drozg (1992) opredeljuje šest tipov naselij, razvrščenih glede na morfološke karakteristike elementov, zgradbo in obliko naselja, razmestitev objektov in zasnovo prometnic. V kratkem seznamu navede tudi Idrijo in Žiri.

Morfološka slika Žirov pred letom 1920 kaže relativno razpršenost poselitvenega vzorca. Morfološki sistem Žirov sodi med naselja tipa E (GURS, 2019; Drozg, 1998). Gre za naselja posamično stoječih objektov v nizu ob razvejanih prometnicah. Razmestitev v nizu pomeni, da so stavbe med seboj enako oddaljene, da so postavljene istosmerno ter si sledijo v vrsti. Razmeščene so na eni ali na obeh straneh prometnice, ki je ne omejujejo in so od nje enako oddaljene. Prometno omrežje je razvejano, a brez izrazita hierarhije. Vse ceste so glede na ulični profil enake, tako da je lokacija glavne prometnice zgolj na podlagi morfoloških elementov otežena (Drozg, 1992).

Medvojno dograjevanje kmetij in vzpostavljanje novih gospodarstev ter gradnja stavb drugega tipa je v obravnavanem območju poselitveno strukturo naselja zgostilo, stavbni fundus pa se je v tem kratkem času povečal za 56 %. Če predstavlja morfološka geneza naselja postopno nukleacijo (zgoščanje), se v medvojnem obdobju pričnejo intenzivneje vzpostavljati izrazite gruče objektov, ki se oblikujejo ob obstoječih objektih in ob prometnicah. Razvidno je namreč, da se nukleacija prične v trenutku, ko so te točke samotnih kmetij tri. Tako začne nastajati ena od dveh osnovnih zasnov, saj se izoblikuje geometrična oblika linije ali trikotnika (Drozg, 1998). Z dodajanjem vedno več točk (ki niso več samotne kmetije) nukleusu se čedalje bolj izoblikuje osnovna razdelitev na vrsto ali gručo (Fikfak, 2004) (Slika 3).

Primerjalna analiza podatkov iz historične kartografije⁹ s podatki, dopolnjenimi s sodobnimi raziskavami (Grom & Štukovnik, 2018), kaže na drugačne deleže utrdbenih objektov v razmerju do drugih grajenih objektov oziroma stavb. Obrambni objekti v skupku, ne glede na njihovo namembnost,

⁹ Pri izvedbi analiz smo uporabili podatke z avstrijskih vojaških kart – 1. jožefinske izmere ter 3. jožefinske izmere – in prostorske podatke o zemljiškem katastru in katastru stavb, dostopne na GURS (2019).

Slika 3: Žiri – Morfološka struktura Žirov pred letom 1921 (levo) in dodan stavbni fundus v obdobju 1921–1941.
Figure 3: Žiri – Morphological structure of Žiri before 1921 (left) and added buildings in the period 1921–1941.

predstavljajo del morfološkega vzorca. Prav zaradi njihove specifične namembnosti pa v sistemu, kot ga opredeljuje Drozg, bolj kot drugi objekti v svojem območju delovanja vplivajo na postavitve novih objektov. Ker je bila funkcija teh utrjenih objektov nadzor in obramba določenih strateških točk, se v območju in v smereh njihovega nadzora ni gradilo novih objektov. Vpliv njihove funkcije na morfološko strukturo je evidenten in berljiv iz predstavljene kartografije (Slika 2, 3).

Če je v medvojnem obdobju pred pričetkom izgradnje utrjenih objektov leta 1938 umestitev novih stavb sledila principom nukleacije, je umeščanje utrjenih objektov v prostor in z njimi izvajanje nadzora nad strateško pomembnimi točkami diktiralo nove prostorske zahteve in s tem ustvarjalo drugačen prostorski red ter širitev morfološkega vzorca.

Predvojno morfološko podobo Idrije Drozg (1992) razvrsti v naselje tipa C, to je gručasto razporejene skupine objektov ob razvejanih prometnicah. Zgradbe pri tem tipu ne stojijo ločeno,

temveč se jih več drži skupaj in tako oblikujejo niz objektov. Nizi so zaokroženi in zaprti ter tvorijo kmečko gospodarstvo oziroma »stavbni otok«. Skupine nizov so gručasto razmeščene. Tudi v tem tipu je mreža prometnic zelo razvejana; naselje je preprejeno s prometnimi potmi. Zgradbe omejujejo prometnico, prečni ulični profil je zato enoten. Nadaljnji pomembni značilnosti sta različna širina prometnic in množica križišč (Drozg, 1992).

Ker so bili politični in naravni pogoji za prostorsko umestitev obrambnih del v Idriji in Žireh različni, so bile različne tudi posledice za razvoj morfološke strukture naselij. V Žireh so pričakovali napad iz vpadnih dolin z zahoda, z italijanske strani meje. V Idriji pa je italijanska vojska računala tako z jugoslovanskim napadom preko rapalske meje skozi doline z vzhoda kot bodisi z notranjim uporom samega prebivalstva bodisi z infiltracijo sovražnih elementov. Tako so v idrijskem primeru, kot je tudi razvidno iz kartografije, bunkerji nadzirali tako vpadne točke v naselje kot tudi naselje samo (Šlabnik & Vehar, 2020).

Ločena obravnava razvoja morfoloških struktur je za primera Idrije in Žirov smiselna do kapitulacije Jugoslavije aprila 1941. V obdobju druge svetovne vojne se morfološka struktura obeh naselij ni spreminjala. Po pariški mirovni pogodbi leta 1947 lahko Idrijo in Žiri obravnavamo istočasno, saj sta naselji postali predmet iste državne politike upravljanja s prostorom.

Prostorski obseg obeh naselij se je najbolj povečal po letu 1950, v času splošne ekspanzije jugoslovanskih urbanih središč (Mušič, 1989). Naselja so se širila predvsem na račun stanovanjske gradnje, ki se je pričela z množičnim priseljevanjem v mesta iz ruralnega okoliša. Še posebej po letu 1960 so nastale številne soseske blokov in enodružinskih hiš. Naselja in mesta se morfološko niso podrejala ulični, ampak prometni mreži. Morfološki razvoj Idrije in Žirov na podlagi množične avtomobilizacije je razviden s Slike 4.

Kljub fizičnim omejitvam razgibane topografije, ki je najbolj izrazita v primeru Idrije, lahko v obeh primerih zaznamo prosto razmeščenost po prostoru novih grajenih elementov povojne ekspanzije, ki tako bolj kot grajeni ustvarjajo vmesni, nezgrajeni prostor. Umetni, politično regulirani posegi so obstoječo morfologijo ob stiku z njo večkrat brisali. Tako je v Žireh več evidentiranih primerov rušenja starih objektov in tudi obrambnih objektov ob širitvi novih sosesk (Grom & Štukovnik, 2018).

Ti posegi so prekinili tradicijo s prvotnim grajenim prostorom, ki je bil oblikovan v sozvočju s pogoji lokacije. Tudi obrambni objekti so glede na svoje posebne funkcije prostor interpretirali in svojo prostorsko umestitev pogojevali z značilnostmi reliefa.

Tako kot arhitektura je bil tipiziran tudi prostorski sistem, in sicer z vzorci, ki z matematično natančnostjo, vendar brez upoštevanja lokalnih specifik, tvorijo jasno berljive morfološke sisteme. V bližini naselij, a izven njihovih meja, lahko zaznamo skupine objektov, ki tvorijo neformalne vzorce, ob naseljih pa v smislu širitve poselitvenega vzorca lahko zaznamo bolj urejene, mrežne in linearne vzorce (Slika 4).

Poleg navedenega na določen slog spremenjenega pristopa pri poseganju v prostor po drugi svetovni vojni kaže spremenjena struktura zemljiškega katastra. Če so bile prej parcele strukturno opredeljene in sistematizirane v prvotne grude in pravilne delce (Ilešič, 1950), lahko v povojnih letih zaznamo obsežno komasacijo kmetijskih površin in razporeditev površin, predvidenih za širitev naselij, v geometrične forme. Takšna parcelacija je v prostoru pustila neviden odtis, ki se materializira skozi grajene elemente. Kljub svoji nematerialni pojavnosti v prostoru – tako kot rapalska meja, katere potek je še danes berljiv v katastrski strukturi – pogojuje prav nevidna razporeditev

lastniške strukture grajene elemente v prostoru. Obrambna dela Rupnikove linije kljub obsežnosti izgrajenega sistema, katerega del so, ostajajo v parcelaciji nezabeležena, saj se vojska Kraljevine Jugoslavije na lastništva zemljišč pri gradnji ni ozirala in je postavljala utrjene objekte brez soglasij lastnikov zemljišč (Habernal et al., 2005). To je tudi eden od razlogov, da je status teh objektov v smislu formalne zaščite danes nerešen. Intervjuji, leta 2018 opravljeni v Žireh, potrjujejo, da so objekti Rupnikove linije breme lastnikov zemljišč, na katerih se nahajajo (Grom & Štukovnik, 2018). Lastniki so zanje zakonsko dolžni skrbeti, v večini primerov pa celo plačevati davek na premoženje in nadomestilo za uporabo stavbnega zemljišča, v kolikor je objekt evidentiran po GURS-u. Istočasno pa lastniki kmetijskih zemljišč niso izvzeti od plačila davka na katastrski dohodek kmetijskega oziroma gozdnega zemljišča v izmeri velikosti območja stavbnega zemljišča oziroma stavbišča. S tem ostaja nedorečena odgovornost za prepoznavanje teh večkrat neodkritih ali nepopolno evidentiranih grajenih elementov v prostoru (Grom & Štukovnik, 2018), za njihovo vključitev med stavbno dediščino in za njihovo vzdrževanje.

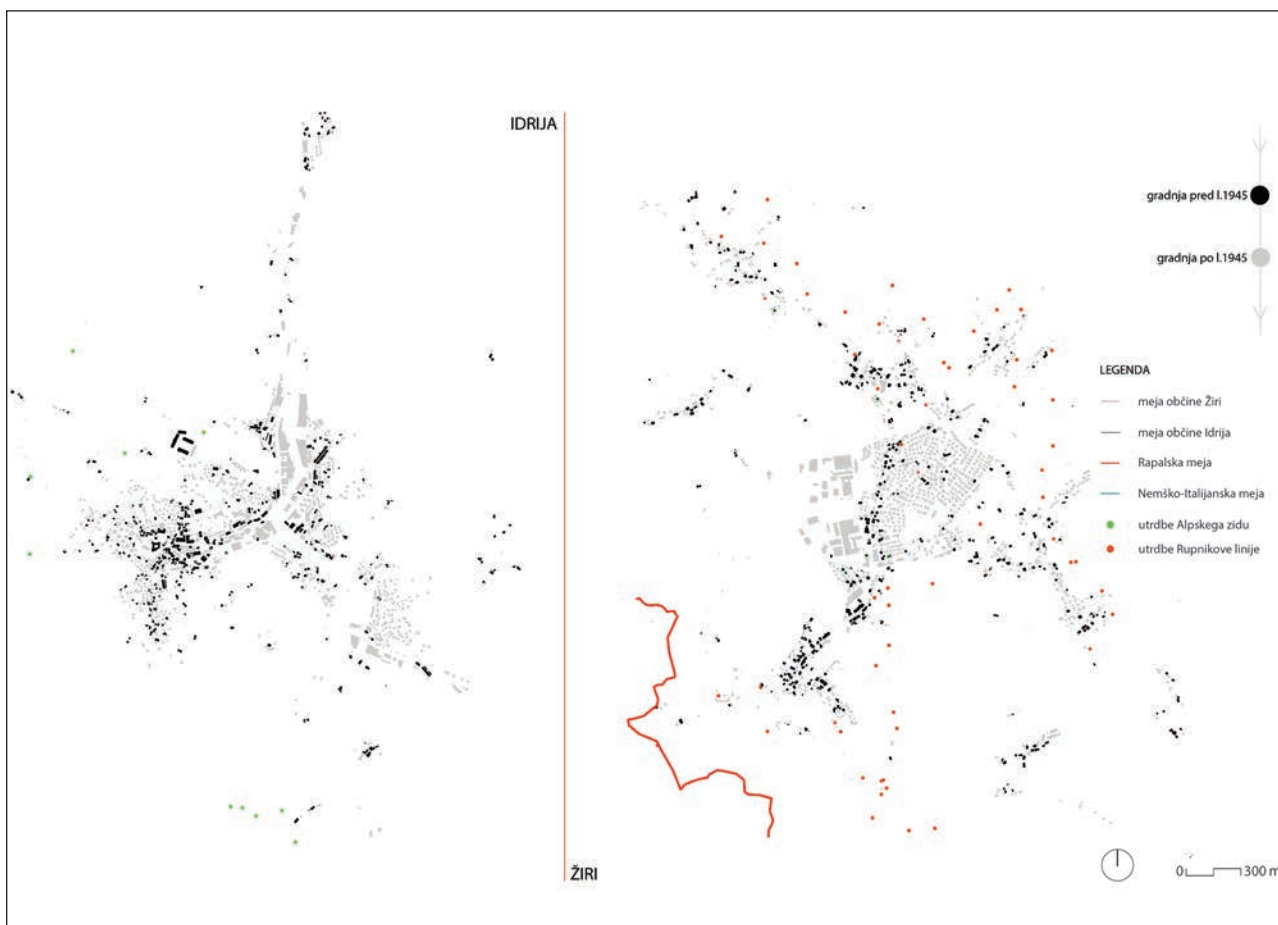
ZAKLJUČEK

Postmodernistična kontekstualizacija celotnega narativa, ne toliko v pripovednem smislu interpretacije formalnega in materialnega statusa obravnavane dediščine, ampak v smislu razumevanja splošne, generalizirane in obče percepcije te dediščine, predstavlja temelj za njeno pravilno razumevanje in posledično njeno umeščanje v sodobno opredmetenje.

Le pravilno razumevanje zgodovinskih okoliščin lahko predstavlja osnovo karakterizacije dediščine rapalske meje kot celote in Rupnikove linije kot njenega integralnega dela. Prav zaradi njunega različnega vrednotenja je smotrno celotno dediščino obravnavati celovito. V njeni celovitosti jo je zaradi različnih vlog posameznih elementov težko kategorizirati in omejevati z definicijami.

Pavšič (1999) je v luči osemdesetletnice podpisa Rapalske pogodbe podal argument, da je

poznavanje preteklosti naša zgodovinska dota, ki nas lahko kot nezmotljiv kompas usmerja s sodobnostjo in prihodnostjo. Ohraniti in utrjevati moramo svoj skupni zgodovinski spomin, ki je nujno potreben za našo nacionalno trdnost, za našo sposobnost obstanka na tem koščku Evrope. Če rečemo Evropa, se moramo zavedati, da smo tudi mi del te Evrope, rapalska meja z utrditvami na obeh straneh je tako tudi evropska dediščina. (Pavšič, 1999, 36)

Slika 4: Morfološki analizi naselij Idrija in Žiri. Primerjava morfoloških struktur nastalih pred letom 1945 in po letu 1945. Ločeno je prikazan sloj utrjenih objektov Alpskega zidu in Rupnikove linije.

Figure 4: Morphological analysis of the settlements of Idrija and Žiri. Comparison of the morphological structure formed before 1945 and after 1945. Fortified buildings of the Alpine Wall and the Rupnik Line are presented on a separate layer.

Pavšič je prav tako sugeriral ohranjanje dediščine z naslednjimi besedami:

Po nenavadni, vendar razumljivi logiki se lahko iz rapalske meje naučimo, kaj nam sporoča zgodovinski spomin in kaj nam izpričuje njena spomeniška dediščina v naravi, kako lahko vse to izkoristimo za nacionalno ozaveščanje, za rodoljubje, za spoznavanje narodne zgodovine in slovanske istovetnosti in ne nazadnje za izvirne oblike posebnega, pokrajinskega in vseslovenskega turizma, ki bi upošteval kulturne, zgodovinske, domoznanske, obramboslovske in vojaške, partizanske, floristične, geološke in še kakšne vidike. Vse to je bogastvo, ki se nam ponuja. (Pavšič, 1999, 33)

Dediščina rapalske meje vse do danes ostaja nezaščiten in ni formalno prepoznana niti kot celovit prostorski sistem niti kot njen posamezni grajeni objekt. V območju raziskave v občini Žiri Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije (ZVKDS)¹⁰ zaenkrat ni prepoznal vrednosti tega sistema in se, kot je bilo ugotovljeno v razgovorih s predstavniki urada, s tem vprašanjem tudi v prihodnosti ne namerava ukvarjati. Kot takšna ostaja ta dediščina izpostavljena nadaljnjemu fizičnemu uničevanju in nepremišljenemu zgodovinskemu zavračanju.

Kot že povedano, predstavlja tako vsaj obrambni sistem zahodne meje, pavšalno in popularno poimenovan po Leonu Rupniku, nacionalni spomenik. Infrastrukturno predstavlja namreč največjo fizično manifestacijo napora, ki ga je slovenstvo zgodovinsko vložilo v zaščito svojih narodnostnih pravic in identitete.

¹⁰ Več telefonskih razgovorov, ki jih je avtor raziskave opravil s predstavniki ZVKDS v letih 2018, 2019.

Z vidika razvoja morfologije naselij lahko za Idrijo in Žiri ugotovimo, da je ekspanzija po drugi svetovni vojni bistveno močnejše vplivala na spremembo oblike morfološke strukture kot pa umetno načrtana razmejitev rapalske meje v medvojnem obdobju, čeprav je v Žireh v medvojnem obdobju prišlo do izrazitega povečanja stavbnega fundusa. Ti vplivi so danes berljivi v morfoloških vzorcih, ki prekinjajo s tradicionalnim odtisom grajenih struktur in so v strukturi naselij evidentni ne toliko zaradi samega obsega kot geometrije, ki jo vnašajo v prostor.

Ugotovimo lahko, da je ob iskanju razvojnih potencialov prostora in poseganju vanj razumevanje obstoječega nujno povezano z razumevanjem geneze aktualnega stanja. Kljub

temu naj ohranjanje in izvajanje kvalitetnih prvin posebnosti kraja ne pomeni prenašanja določene historične situacije v sedanost in prihodnost (Norberg-Schulz, 1979). Na prisotni prostorski podlagi mora v iskanju kvalitetnih ciljev najti svoj temelj ustvarjalna interpretacija lokalnih specifik. Projektni pristopi naj bodo v smislu racionalističnega pristopa neposreden rezultat spoznavne izkušnje.

V tem smislu je razumevanje razvoja morfološke zgradbe naselja Žiri in mesta Idrija ter razumevanje razvojnih razlik in vzrokov zanje lahko konceptualno in vrednostno izhodišče. Posege v prostor je potrebno usklajevati z razumevanjem izročila morfološke strukture.

THE IMPORTANCE OF THE RAPALLO BORDER AND THE IMPACT ON THE MORPHOLOGICAL DEVELOPMENT OF IDRIA AND ŽIRI

*Janez P. GROM*University of Ljubljana, Faculty of Architecture, Zoisova 12, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: janez.grom@fa.uni-lj.si*Peter MIKŠA*University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: peter.miksa@ff.uni-lj.si*Alenka FIKFAK*University of Ljubljana, Faculty of Architecture, Zoisova 12, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: alenka.fikfak@fa.uni-lj.si

SUMMARY

The goal of this research was to attempt at understanding the meaning and general value of the heritage of the Rapallo border with the help of historical contextualization in order to better define it and validate it. The establishment of the Rapallo border in 1920 procured the political basis for the enormous built-up of vast fortification systems on the Italian and the Yugoslavian side of the border. The Italians built the 1851 km long Vallo Alpino with the Eastern section of approximately 250 km facing the system of 250 km long Rupnik defence line built by the Yugoslavs. After the capitulation of Yugoslavia in April of 1941, part of the Rupnik bunkers in the Žiri municipality came under Italian jurisdiction. Italian military demolished most of them. In combination with the post-war denunciation of general Leon Rupnik and the defence line populistically bearing his name, the defence system became forgotten. Furthermore, the text considers how this division of space influenced the relevant morphological development with the help of an array of different approaches. Relevant historical and archival documents, as well as literature on the topic, were studied and data has been considered with a comparative method. The selected data has been tested with fieldwork where a large number of undiscovered fortification structures were found, listed and geo-positioned. Digital tools such as ESRI ArcGIS Desktop and Autodesk Autocad 2018 have been used to structure and analyse the data and compare it with relevant historical information available in the Surveying and Mapping Authority of the Republic of Slovenia's official database on the morphological development of the settlements Idrija and Žiri. The comparative method with the help of spatial morphological analysis assessed and graphically as well as statistically presented the impact of the Rapallo border with its constitutive elements the Vallo Alpino and the Rupnik Line. The result clearly showed that the influence was not unambiguous. In the case of the political division of the landscape, the influence was negative as it divided a homogenous demographic territory. The influence of the Vallo Alpino defence line had negative effects on spatial development since it was used as a tool of repression. On the other hand, the Rupnik line offered unexpected development momentum as it generated economical flows hitherto unknown in Žiri, a peripheral town before becoming a borderline settlement of interest. Because of such roles, the influence of the military heritage of the Rupnik line far overreaches the implications of spatial elements, and its value as heritage can be assessed through fresh perspectives.

Keywords: Rapallo border, morphological development of Idrija-Žiri, military heritage, morphological development of settlements, Rupnik Line, Alpine Wall

VIRI IN LITERATURA

1. jožefinska izmera, 1:28.800. Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana.

3. jožefinska izmera, 1:28.800. Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana.

Ambrosoli, L. (1980): Libertà e religione nella riforma Gentile. Firenze, Vallecchi.

Ascoli, G. I. (1878): Schizzi franco-provenzali. Archivio glottologico italiano, 3, 61–120.

Balkovec, B. (2009): Jugoslavija v času: devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Bevk, S., Kavčič, J. & I. Leskovec (1993): Pet stoletij rudnika in mesta. Idrija, Mestni muzej, Idrijska obzorja.

Bizjak, M. (2016): Italijanski obrambni načrti proti Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji in gradnja utrjenega obrambnega pasu na italijanski vzhodni meji (Rateče–Reka), 1927–1941. Doktorska disertacija. Koper, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične vede.

Bundesministerium für Landesverteidigung (1930): Österreich-Ungarns letzter Krieg, 1914–1918: Bd Das Kriegsjahr 1915, erster Teil. Vom Ausklang der Schlacht bei Limanowa–Łapanów bis zur Einnahme von Brest–Litowsk. Wien, Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen.

Burgwyn, H. J. (1993): The Legend of the Mutilated Victory: Italy, the Great War, and the Paris Peace Conference, 1915–1919. Westport, Greenwood Press.

Conzen, M. R. G. (1960): Alnwick, Northumberland: a Study in Town-plan Analysis. Transactions and Papers (Institute of British Geographers), 27, iii–122.

Čepič, Z. & S. Granda (1979): Zgodovina Slovencev. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Čermelj, L. (1965): Slovenci in Hrvati pod Italijo. Ljubljana, Slovenska matica.

Di Bartolomeo, M. & F. Sancimino (2014): Dal primo colpo all'ultima frontiera La Guardia di finanza a Gorizia e provincia: una storia lunga un secolo. Gorizia, Libreria editrice Goriziana.

Doody, R. (2006): Stati Libero di Fiume – Free State of Fiume, The World At War. Dostopno na: <https://web.archive.org/web/20090308033039/http://worldatwar.net/nations/other/fiume/> (zadnji pristop: 3. 6. 2021).

Drozg, V. (1992): Morfologija vaških naselij v Sloveniji. Geographica Slovenica, 26. Ljubljana, Inštitut za geografijo.

Drozg, V. (1998): Tlorisi slovenskih mest. Geografski vestnik, 70, 75–90.

Evans, R. J. (2006): The Third Reich in Power, 1933–1939. London, Penguin.

Fikfak, A. (2004): Evolucijske konstante naselbinske kulture v prenovi z aplikacijo na Slovenskem primorju – Goriška brda. Doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo.

Grom, J. P. & P. Štukovnik (2018): Sektorska delitev obrambnih sistemov Rapalske meje in odkrivanje obsega sistema utrdbe Rupnikove linije v prostoru. Igra Ustvarjalnosti – Creativity Game, 6, 30–40.

Gruden, I. (1920): Primorske pesmi. Ljubljana, Zvezna tiskarna.

GURS (2019): Zemljiški kataster, Kataster stavb, Register nepremičnin, Register prostorskih enot, DOF. Dostopno na: <https://www.e-prostor.gov.si/> (zadnji pristop: 25. 4. 2020).

Habernal, M., Čermak, L., Gregar, O. & Z. Markovič (2005): Rupnikova črta in druge jugoslovanske utrdbe iz obdobja 1926–1941. Dvur Králové nad Labem, J. Škoda – FORTprint.

Ilešič, S. (1950): Sistem poljske razdelitve na Slovenskem. Ljubljana, Inštitut za geografijo SAZU.

Jankovič Potočnik, A. & V. Tonič (2012): Fortifying Europe's Soft Underbelly: The Rupnik Line, the Vallo Alpino and Other Fortifications of the Ljubljana Gap. Hoosick Falls, Merriam Press.

Kacin-Wohinz, M. (1972): Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918 do 1921. Maribor, Obzorja; Trst, Založništvo tržaškega tiska.

Kofol, K. (2008): Vojske, orožje in utrdbeni sistemi v Posočju: katalog razstave. Tolmin, Tolminski muzej, 113.

Lévi-Strauss, C. (1961): Tristes Tropiques. New York, Criterion Books.

Markovič, Z. (1995): Vojska kraljevine Jugoslavije in utrjevanje zahodne meje na Slovenskem 1937–1941. Diplomsko delo. Maribor, Univerza v Mariboru, Filozofska Fakulteta.

Mikša, P. & M. Zorn (2018): Rapalska meja: četrto stoletje obstoja in stoletje dediščine. V: Ajlec, K., Balkovec, B. & B. Repe (ur.): Nečakov zbornik: Proces, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 605–641.

Mikuž, M. (1975): Vprašanje Julijske krajine in Trsta 1947–1954. Zgodovinski časopis, 29, 1–2, 3–44.

Mohorič, I. (1960): Rudnik živega srebra v Idriji: zgodovinski prikaz nastanka, razvoja in dela, 1490–1960. Idrija, Mestni muzej.

Moudon, A. (1997): Urban Morphology as an Emerging Interdisciplinary Field. Urban Morphology, 1, 3–10.

Mušič, V. B. (1989): Nove paradigme planiranja in načrtovanja mest. Poročilo URP. Urejanje prostora, tematski sklop: Osnove za razvoj arhitekturnega oblikovanja glede na vpliv družbenih in tehnoloških sprememb. Ljubljana, Urbanistični inštitut RS.

Naglič, M. (2005): Dediščina rapalske meje – Rupnikova linija in Alpski zid, življenje ob rapalski meji v letih 1918–43(47): poskus utemeljitve nove muzejske zbirke. Žiri, Pegaz International.

Nečak, D. & B. Repe (2003): Oris sodobne občine in slovenske zgodovine. Učbenik za študente 4. letnika. Ljubljana, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Norberg-Schulz, C. (1979): *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*. New York, Rizzoli.

Pavšič, T. (1999): Ob stari meji. Pričevanja in spomini. Idrija, Založba Bogataj.

Prunk, J. (1976): Dva koncepta ureditve povojnega sveta. V: Böing, G. et al. (ur.): *Svetovna zgodovina: od začetkov do danes*. Ljubljana, Cankarjeva založba, 536–547.

Sather-Wagstaff, J. (2011): *Heritage that Hurts: Tourists in the Memoriscapes of September 11*. Walnut Creek, Left Coast Press.

Stojković, M. (1998): Balkanski ugovorni odnosi, 1876–1996: dvostrani i višestran mednarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama, knj. 2, 1919–1945. Beograd, JP Službeni list SRJ.

Stranj, P. (1987): La questione scolastica delle minoranze slave nella Venezia Giulia tra le guerre. *Storia contemporanea in Friuli*, 17, 18, 105–135.

Šarf, F. (1975): Stanovanjska kultura idrijskih rudarjev ob prelomu stoletja. *Slovenski etnograf*, 27/28, 7–34.

Šlabnik, M. & M. Vehar (2020): Idrija in Žiri kot obmejna kraja 1941–1945. Ljubljana, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Terzić, V. (1984): *Slom Kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana, Partizanska knjiga, Beograd, Narodna knjiga, Titograd, Pobjeda.

Thomas, S., Herva, V-P., Seitsonen, O. & E. A-M. Koskinen-Koivisto (2019): *Dark Heritage*. V: Smith, C. (ur.): *Encyclopedia of Global Archaeology*. Cham, Springer. Dostopno na: https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/318535/Dark_Heritage_preprint.pdf?sequence=1 (zadnji pristop: 3. 6. 2021).

Treven, P. (2018): Pavla Treven. Ustni intervju. Zvočni zapis pri avtorju.

Valesio, P. (1992): *Gabriele d'Annunzio: The Dark Flame*. New Haven, Yale University Press.

Vehar, M. & P. Mikša (2021): Obmejni trikotnik: okupacijske meje med Idrijo, Žirni in Polhograjskimi Dolomiti, 1941–1945. *Historia* 36. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Žorž, G. (2016a): Italijanska zasedba slovenskih krajev v novembru 1918. *Zgodovinski časopis*, 70, 3/4, 364–380.

Žorž, G. (2016b): Varovanje rapalske meje in vojaška navzočnost na območju XI. Armadnega zbora. Magistrsko delo. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo.